

דברים שרואים משם: הישראליות על פי צפת, 1919-1953 (שם זמני)

עם תום הקרבות של 1948 והקמת המדינה, התרחשו במקביל שני אירועים בשדה האמנות העברי הצעיר. האירוע הראשון, שנחשב לזה שכונן את שדה האמנות הישראלי הלאומי המודרני, הוא הקמת קבוצת האמנים 'אופקים חדשים' בתל אביב. האירוע השני, שנתפס בדרך כלל כשולי ואנקדוטלי, הוא הקמת קריית האמנים בצפת במבנים הנטושים של הרובע המוסלמי בעיר.

מבט נרחב ומשווה על היצירות שהועמדו באותה תקופה על ידי 'אופקים חדשים' ובין אלה שנוצרו בקריית האמנים בצפת, יגלה לנו שוני גדול למדי. שוני זה מתבטא באופן רחב, החל מפלטת הצבעים, דרך סגנון הציור, גודל התמונות, נטייה להפשטה מול נטייה לסימבוליזם ועוד. נוסחי הציור שהועמדו באותה התקופה בשני המקומות מהווים וריאציות על נוסחים שהתפתחו בארץ החל מראשית שנות ה-20, כשכל הזמן חודרות השפעות שונות משדה האמנות האירופי.

התפתחות נוסחי הציור במהלך העשורים של התגבשות היישוב עשירה ומורכבת. נהוג לחלק אותה לפי שלושת העשורים, בקווים גסים – בעשור הראשון של שנות ה-20 התפתח ציור נאיבי, אוריינטלי, רווי בסימבולים תנ"כיים ובסגנון אגדתי מובהק. העשור השני, של שנות ה-30, מתאפיין בהפניית המבט חזרה לאירופה, ובעיקר לאמנים יהודים ממוצא מזרח אירופי ולפועלם בשדה האמנותי בפריז, כהזדהות מחודשת עם היהדות הדיאספורית. בהתאם, פלטת הצבעים מתקשה ומתקדרת, מתרבים התפנימים הנוגים וכד'. בשנות ה-40 התפתח הסגנון של 'אופקים חדשים', המנסה למזג מחדש את המקומיות ואת המודרניות, את הלאומי-ישראלי ואת האישי-בינלאומי, דרך אימוץ ההפשטה הלירית כסגנון שולט.

כאמור, ההיסטוריוגרפיה של האמנות הישראלית ממקמת את נקודת ההתחלה של האמנות המודרנית הישראלית באופקים חדשים. מנקודה זו היא מותחת את הקווים הנחוצים לה אל העבר ואל העתיד על מנת לבסס את טענתה. כתוצאה מכך, שנות ה-30

כפי שתוארו לעיל, מסווגות כעשור חסר חדשנות ומקוריות, ובו ההשפעה הבינלאומית הייתה כה גדולה עד שאיבדו הציירים הישראלים את זיקתם למקום ולתנועה הלאומית. למעשה, אפשר לתאר את המעבר משנות ה-30 אל ה-40 כשינוי הזיקה מפריז של אמניה היהודיים שלפני מלחמת העולם השנייה אל פריז של אמניה הצרפתיים שלפני המלחמה ואחרי המלחמה.

הקריאות הפוסט סטרוקטורליות והפוסט קולוניאליות שהחילו ד"ר שרה חניסקי וממשיכה על שדה האמנות הישראלי והקשר הישיר שלו למוסדות הלאומיים ההגמוניים, הדגימו היטב כיצד הפיצול בין תודעה לאומית מודרנית לתודעה יהודית גלותית שהיה מהותי בשיח ההגמוני הלאומי, מצא את ביטויו ואף קיבל חיזוקים וביסוסים על ידי שדה האמנות. כלומר, שדה האמנות מעוניין להבדיל ולפצל בין שדה אמנות לאומית מודרני לבין זה הדיאספורי, כך שהשדה הלאומי מוצג רטרואקטיבית כסוף היחיד האפשרי לזה הדיאספורי, בדיוק באותו אופן שמדינת ישראל היא התכלית היחידה האפשרית לשאלה היהודית.

עבודת מחקר זו תתמקד ברגע ההיסטורי של קריית האמנים בצפת, כרגע ובו מתנסחת הצעה אחרת לישראליות. ארצה להראות שהנוסחים שהתהוו בצפת, מראשית שנות ה-20 ועד ראשית שנות ה-50, מייצרים רצף בין תודעה יהודית דיאספורית לתודעה לאומית מודרנית. כפועל יוצא, נוסחים אלה שוברים את הדיכטומיות הברורות, כגון מזרח מול מערב, דתי מול חילוני, לאומי מול גלותי וכד'.

מבחינה מתודולוגית, המחקר ינוע וישלב בין מספר שיטות מחקר. הראשונה, והיא השגורה ביותר בשדה האמנות, היא ההתמקדות באמנים עצמם. אתמקד בצייר יצחק פרנקל, נינו של ר' לוי יצחק מברדיצ'ב, שהגיע לצפת עוד ב-1919 וקשר בה את נפשו. פרנקל זכור כמי שלימד את אמני תל אביב בסוף שנות ה-20, כשהוא 'גומל' אותם מהאקזוטיקה החיצונית ומחדיר בהם את הערכים הפנימיים של האמן כפי שמתבטאים בהנחת הצבע ובמשיכות המכחול. מאוחר יותר נצרב פרנקל בזיכרון כמי ש'שקע' בתוך נוסטלגיה יהודית, קיטשית וסנטימנטלית. יחסה של ההיסטוריוגרפיה שי האמנות

הישראלית ליצחק פרנקל יכול להסביר רבות על הלך הדברים. בנוסף, אתמקד גם בתקופות ביצירתם של שני אמנים דומיננטיים נוספים – משה קסטל, שלטענתי גיבש סגנון ייחודי בשהותו בצפת ומנחם שמי, שאת שנות חייו האחרונות עשה בצפת, ובהן הגיע לטענתו, לשיא יצירתו. שלושת האמנים הללו היו מהדומיננטיים ביותר במהלכי האמנות בראשית שנות ה-30 שתוארו לעיל. שלושתם גם כתבו את רעיונותיהם האמנותיים על גבי כתב העת 'גזית', שנוסד באותה תקופה, והתאפיין בזיקה ליהדות הדיאספורית כמקור השראה ראשון במעלה עבור האמנות המקומית.

שיטת מחקר שנייה שבה אשתמש, שכבר הוזכרה לעיל, היא זו הסוציולוגית, ובה אבחן את השדה האמנותי לאורך השנים המדוברות כשדה של יחסי כוח, ובהם משרת השיח האמנותי אודות הערך של יצירות את שיח הבניית הזהות הלאומית ההגמונית.

השיטה השלישית שבה אשתמש, היא האיקונוולוגית. בהמשך 'לתפנית התמונתית' שטבע החוקר ו.ג.י. טי מיטשל, הובן מחדש כוחם הרב של דימויים. מחקרים אלה הפכו על ראשה את הסכמה המודרנית 'אני צופה בתמונה', כעת, מובנים הדימויים כאובייקטים, מעין אלילים, בעלי רצון משלהם, המכוננים את הסובייקטים שמתבוננים בהם. מחקרים מאוחרים יותר מתייחסים לנוף כדימוי. האבחנה בין 'נוף' לבין 'ציור נוף' מטושטשת כיוון שאליבא דמיטשל, הנוף הוא כבר מלכתחילה דימוי ממוסגר. על כן, אנו יכולים לבדוק לגבי הנוף וייצוגיו, את מידת ה'איקונופוביה' או ה'איקונופיליה' שהם מעוררים בתודעתו של הצופה. צפת היא דימוי שנשלל בתודעה ההגמונית הציונית. כלומר, היא הומתקה והפכה לסחורה, לבידור, לקיטש עממי שאפשר 'לחטוא' בו מדי פעם, אך בגדול לא זו דרכנו.

דרך סוג קריאה זה אנסה לדברר מחדש את צפת כנוף וכדימוי. מהי תפיסת הזמן והמרחב של צפת? מהי התיאולוגיה שלה, כלומר האם יש כאן גאולה? תיקון? מהו יחסה לחומר מול רוח, שפע מול דלות? סימנים ומשמעות? אמנות גבוהה מול נמוכה? כיצד משפיע הדימוי הצפתי בתודעה היהודית החל מהמאה ה-16 על ציורי צפת משנות ה-20 ואילך? אמונתי היא שהצבתן של אלטרנטיבות באמנות הישראלית, כפי שהן באות לידי

ביטוי לא רק באמנים שונים, אלא דווקא במבט על 'מרכזים' אחרים, יכולה לרבד את השיח ולמלא את החללים החסרים בתפיסה האמנותית והלאומית שלנו.

מקורות ראשוניים (התחלתי)

כתב העת 'גזית' – ובתוכו מספר מאמרים של יצחק פרנקל, מנחם שמי, משה קסטל ואחרים.

ארכיון מוזיאון תל אביב

ארכיון עיתון 'הארץ'

חיים גמזו – ביקורות אמנות

אוטוביוגרפיה של אליעזר פרנקל (בנו של יצחק פרנקל)

שיחות מוקלטות עם יעקב חדד (האחראי על בית קסטל ומוזיאון פרנקל בצפת)

תמונות נבחרות של יצחק פרנקל, משה קסטל ומנחם שמי

ביבליוגרפיה (התחלתי)

שרה חניסקי – "מלכות ענווי ארץ", הוצאת קו אדום לאמנות

ו.ג.י.טי. מיטשל – "נוף קדוש", הוצאת שנקר-רסלינג

גילה כהן בלס – "אופקים חדשים", הוצאת פפירוס

איתמר אבן זוהר, "הצמיחה וההתגבשות של תרבות עברית מקומית וילידית בארץ ישראל-1882-1948", קתדרה

דליה בלקין, "מנחם שמי, אדם ואמן", המשכן לאמנות עין חרוד

חביבה פדיה – "מרחב ומקום", הוצאת קו אדום כהה

חביבה פדיה – "המראה והדיבור", הוצאת כרוב

אמנון רז-קרקוצקין – "גלות בתוך ריבונות", חלקים א' ו-ב', תיאוריה וביקורת

גדעון עפרת – "השיבה אל השטייטל", מוסד ביאליק

גדעון עפרת – "אלף תשע מאות ארבעים ושמונה, דור תש"ח באמנות ישראל", הוצאת מוזיאון ארץ ישראל

דליה מנור – "עם הפנים לתפוצות: השיח היהודי באמנות א"י בשנות השלושים", גלויות ישראליות, עיונים